

АНТИЧНІ АВТОРИ В УКРАЇНСЬКІЙ ПРОПОВІДІ XVII СТОЛІТТЯ

*Миронова Валентина Миколаївна,**канд. філол. наук, доц.**Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

У статті розглядаються шляхи і методи запозичення античних сюжетів українськими проповідниками XVII ст. А. Радивилівським і І. Галятовським. З'ясовано, наскільки творчо підходили українські проповідники до використання античних текстів і визначено моделі використання сюжетів.

Ключові слова: українська проповідь, античні автори, античні сюжети, латинське посередництво, барокове проповідування.

Українському бароко XVII ст. притаманні всі основні якості стилю: античність сприйняття і відображення світу, почуттєва й інтелектуальна напруженість, поєднання аскетичних закликів з гедонізмом, рафінованості з брутальністю, абстрактної символіки з натуралістичністю, динамічність, афектованість, театральність, феєричність, ілюзійність [Українська література XVII ст. 1987, 8-9]. Письменники і проповідники XVII ст. використовують у своїх творах алегоріку, метафори, уподібнення, античні образи й християнські. Значення проповіді як проповідного жанру ораторської прози в цей час і за змістом, і за формою, і за суспільною функцією виходить за межі суто церковної настанови. Проповідь, окрім завдань просвітительських, виконувала також і завдання спеціально-естетичні, таким чином вона ставала виразно бароковою [Крекотень 1983, 7]. Творчість найвидатніших українських церковних і культурних діячів другої половини XVII ст. пов'язана з Києво-Могилянською колегією, за посередництва якої Україна вступила в простір західної освітньої комунікації, учасникам якої були зрозумілі сенс та ідеї ключових античних текстів, а латинська мова доби Августи залишалася символом універсальності й зразковості.

Найвидатнішими представниками нового типу української проповіді в другій половині XVII ст. були вихованці Києво-Могилянської колегії Іоанікій Галятовський і Антоній Радивилівський.

NB! *Проповідницька спадщина Дмитра Туптала, Стефана Яворського та Феофана Прокоповича створювалася не лише наприкінці XVII ст., а й на початку XVIII ст., має свої стильові і змістові особливості і належить як українській, так і російській літературі, тому розгляд її має бути предметом окремого дослідження.*

Проповіді І. Галятовського створювалися від 50-х до 60-х років XVII ст. і були надруковані в 7 виданнях, а творчий доробок А. Радивилівського складався з двох томів проповідей, які були видані відповідно у 1676 р. під назвою "Огородок Марії Богородиці" та в 1688 році – під назвою "Венец Христов".

Проповіді обох згаданих авторів були написані "простою ... українською мовою" [Огієнко 1995, 112], з наявними церковно-слов'янськими елементами, оскільки вони були "органічними складниками мовної свідомості, як і свідомості староукраїнського суспільства в цілому" [Гнатюк 2010, 76]. В їх основу покладено роз'яснення християнських правд і тлумачення Святого писма. В якості прикладів обидва автори використовують ілюстративний матеріал з творів римських, грецьких і но-

волатинських авторів, переважно тих, що вивчалися у програмах гуманістичної школи. Ці приклади мали за мету пожвавити увагу аудиторії і заохотити її до слухання. І. Галятівський, зокрема, радив проповідникам черпати приклади з найрізноманітніших джерел:

"Треба читати Библию, животи святых, ... треба читати гистории и кройники о rozmaитых панствах и сторонах, що ся в них деяло і тепер що ся деет..."

Если ты книги и казаня будеш читати, знайдеши в них достаточную матерію на отпор геретикам, на збудоване верным и на спасение души своей ["Наука, албо способ зложеня казаня" 1985, 220].

Це обумовлювало специфіку барокового проповідування XVII ст., невід'ємною частиною якого стало використання прикладів (exempla) і зрозумілість викладу.

І. Галятівський, зокрема, підкреслював: *"старайся, жебы всі люде зрозумілы тое, що ты мовишь на казаню, бо с(вя)тый Иван Златоустый мудрый был казнодия, ед-нак его ганила невіста за казанье трудное, же ся з него нічого не научила и не отне-сла пожитку душевного... А кгда будеш мовити що на казаню, а то чим не доведеш, скажутъ люде, же то неправда и твои вымыслы"* ["Наука..." 1985, 218, 517].

Як слушно зауважив Володимир Крекотень *"проповідники другої половини XVII ст. робили велику послугу літературі, переносючи на Україну нові теми і сю-жети"* [Крекотень 1983, 44].

Але численні дослідники творчої спадщини проповідників, зокрема *Костомаров М., Сумцов М., Марковский М., Шевченко С., Житецький П.*, були не надто високої думки про літературні якості І. Галятівського і І. Радивиловського, оскільки підходи-ли до вивчення їх діяльності насамперед як історики, оцінюючи не стільки худож-ню майстерність проповідників у викладі матеріалу, скільки історичну вартість на-ведених у проповідях прикладів про Демокрита, Птолемея, аргонавтів тощо та сві-дчень стародавніх письменників Цицерона, Тацита, Плутарха, Геродота та інших.

Досконале знання проповідниками латинської мови обумовлювало доступ до за-хідної культури, а той факт, що численні посилання на грецьких авторів (Гомера, Плутарха, Ксенофонта) ніколи не супроводжувалися автентичними цитатами, до-зволяє вважати, що грецькі тексти вони використовували через латинське посеред-ництво.

Підрахунок використаних обома проповідниками античних авторів дав такі ре-зультати:

А. Радивиловський запозичує 2 сюжети з "Одіссеї" Гомера (про перетворення Одіссея) [Крекотень 1983, № 235, № 237, 336], 1 сюжет з Евріпіда (про невинність Поліксени) [Крекотень 1983, № 233, 335], 1 сюжет з Геродота (про царя Дарія) [Крекотень 1983, № 115, 268], 1 сюжет з Ксенофонта (про випробування подруж-ньої любові та вірності вірменського царя Тиграна і його дружини у полоні персь-кого царя Кіра) [Крекотень 1983, № 138, 283], 5 сюжетів з твору *"Життя, вчення і міркування славних філософів"* Діогена Лаертійського (Лаерція) [Крекотень 1983, № 161, 295; № 169, 299; № 186, 305; № 196, 310; № 198, 311]. Набагато більше по-силань на *"Паралельні біографії"* і *"Moralia"* Плутарха – Радивиловський запозичує звідти аж 14 сюжетів [Крекотень 1983 № 105, 262; № 106, 263; № 132, 280; № 136,

282; № 139, 283; № 143, 284; № 147, 286; № 152, 289; № 166, 298; № 195, 310; № 182, 303; № 182, 303; № 204, 314; № 190, 307], починаючи оповідь з конкретного посилання на автора: "*пишет Плотарх*", "*пишет Плотарх-философ*" і подібне.

Поодинокі сюжети А. Радивилівський запозичує у грецьких та римських істориків, не посилаючись на них безпосередньо у тексті легенд чи фабул або ж з посиланнями на зразок "*пишется в исторіях*", "*пишет один историк*". Зі змісту випливає, що це, зокрема, римський історик II–III ст. Клавдій Еліан (1 сюжет із "*Строкатих оповідань*"), грецький історик Секст Юлій Африканський (1 сюжет із "*Кес-тена*"), римський історик III–IV ст. Лактанцій (1 сюжет), римський історик Сенека. Ці сюжети проповідник брав або безпосередньо з творів цих авторів, або ж запозичував їх через посередництво пізніших текстів. Можна припускати, що базовими джерелами запозичень тут виступали знамениті збірки проповідей Іоана Верденського, Мефрета, Йогана Герольта та ін.

Загалом же нам вдалося встановити, що А. Радивилівський посилається у своїх проповідях на 18 грецьких та римських авторів, надаючи перевагу історикам. При цьому для підтвердження, обґрунтування або ж доведення певної тези він наводить як реальні факти, так і загальновідомі античні анекдоти, персонажами яких виступали римські імператори Август, Веспасіан і Юлій Цезар; грецькі вожді Александр Македонський, Аристид, Фемістокл; знамениті філософи Анаксагор, Діоген, Платон, Демосфен, герої античних міфів. Щодо І. Гаятовського, то він у збірці досліджуваних мною українськомовних творів подає на полях досить конкретні посилання на античних письменників та істориків. Серед них вдалося виокремити 14 сюжетів з римських авторів та 4 з грецьких, а саме:

Вергілій

- сюжет про Троянського коня [Гаятовський 1985, 97];
- сюжет з "*Aeneas*", який у християнському прочитанні тлумачили як пророцтво про народження Богородиці [Гаятовський 1985, 97, 270].

Квінт Курцій

- сюжет про Александра Македонського і Діомеда з "*Historia Alexandri Magni Macedonis*" [Гаятовський 1985, 60, 99].

Пліній

- сюжет про пророцтво Дельфійського оракула аргонавтам щодо Богородиці і про храм, споруджений Ясоном у м. Цизик на честь Діви Марії з "*Naturalis historia*" [Гаятовський 1985, 289, 394, 400];
- античний анекдот про пророцтво Дельфійського оракула царю Амадеусу, який мав правити у тій землі, де на нього впаде дощ [Гаятовський 1985, 289, 400].

Евтропій

- сюжет про воїна, який кинув камінь на ікону Богородиці і від цього загинув з "*Breviarium ab urbe condita*" [Гаятовський 1985, 291].

Светоній

- сюжет з "*De vita Caesarum*" про пророцтво Дельфійського оракула Неронові щодо його загибелі від власного меча [Гаятовський 1985, 398].

Павсаній

- сюжет з "*Descriptio Graeciae*" про пророцтво щодо зруйнування міста Ліберта свинією [Гаятовський 1985, 398].

Кассіодор

- сюжет з "*Historia Ecclesiastica tripartita*" про Діву Марію, яку нагодувала і напоїла пальма, схиливши гілля [Гаятовський 1985, 251, 252].

Овідій

- сюжет з "*Metamorphoses*" про переселення душ [Гаятовський 1985, 281, 401];
- сюжет з "*Epistulae ex Ponto*" (рядки послання до Максима), які християнська традиція тлумачила як провіщення про Богородицю [Гаятовський 1985, 281].

Цицерон

- античний анекдот з "*Disputationes Tusculanae*" про облудне пророцтво Дельфійського оракула Пірру, царю Єгипту;
- античний анекдот про те саме – відповідь Аполлона Крезу, з обіцянкою нібито виграти війну з греками [Гаятовський 1985, 401].

Діодор Сицилійський

- античний анекдот з "*Bibliotheca historiae*" про неправильно витлумачене пророцтво Гамількарові, що він нібито здобуде місто Сиракузи [Гаятовський 1985, № 405, 152].

Плутарх

- сюжет з "*Moralia*" про єгипетського царя Птолемея, який завжди тримав перед собою череп, аби пам'ятати про смерть [Гаятовський 1985, № 498, 187].

Валерій Максим

- античний анекдот з "*Factorum et dictorum memorabilium libri IX*" про Філіпа Македонського, який, повіривши пророцтву Дельфійського оракула, що він загине від воза, знищив усі вози, але загинув від меча, на якому був намальований віз [Гаятовський 1985, 397];
- античний анекдот про пророцтво Аполлона Дафедасу, який мав загинути від коня, а загинув, скинутий пергамцями зі скелі, що була подібна до коня;
- античний анекдот про Креза, якому Оракул напророчив царювання в його царстві мула, і ним дійсно став Цирус, якого називали мулом, себто метисом, оскільки його мати була медійкою, а батько персом.

Густе запозичення сюжетів вимагає з'ясувати, наскільки творчо підходили українські проповідники до використання античних текстів

Свого часу Михайло Марковський, дослідник творчості А. Радивиловського, зіставляючи приклади, які наводив проповідник з латинськими оригіналами дійшов висновку, що "*відмінність текстів іде іноді дуже далеко і стосується істотних сторін прикладу*" [Марковський 1894, 109].

Здійснена мною зондажна перевірка показує, що це справді так: і в А. Радивиловського, і в І. Гаятовського використані фрагменти переказуються дуже спрощено. Разом з тим, коли автори прямо цитують якусь фразу з оригіналу, то перекладають її абсолютно точно, наприклад І. Гаятовський, показуючи сюжет з "*Aeneas*" Вергілія про Троянського коня, пише так:

"Прирвнаю я монастырь до коня Троянского, которого греки учинили з(ъ) дерева на киталтъ гары великого и великое войско в(ъ) немъ замкнули и написали з(ъ)верху: "офера богине Мінерве". А сами, од(ъ) места одступивши, скрылися. Трояне того коня до места в(ъ)провадили якъ оферу, богине своей Мінерве даную, не ведаючи, же тамъ в(ъ)нутрь суть жолнере грецкіе, котарыи потымъ в(ъ)ноче, з(ъ) коня вышедши, место Трою охнемъ и мечемъ з(ъ)бурыли."

В оригінальноу тексті це місце читається так:

*"...fracti bello fatisque repulsi
ductores Danaum tot iam labentibus annis
instar montis equum diuina Palladis arte
aedificant, sectaque intexunt abiete costas;
uotum pro reditu simulant; ea fama uagatur.
huc delecta uirum sortiti corpora furtim
includunt caeco lateri penitusque cauernas
ingentis uterumque armato milite complent".*

[Publius Vergilius Maro 1969, L. II, 13–20]

А. Радивилівський, посилаючись на 50 лист Сенеки до Луцилія, розповідає про поведінку карлиці Гарпастес:

"...По жене его została при нем в дому єдина блазниця, Гарпастес названая, которая нагле ослепла, але, же була глупая, не хотела того до себе знати, и овшем мовила, же я добре вижу, але дом темный, окна замкненыє. И проводитьи ся некому не дала, любо що раз упала и волала, жебы ю на видок выпроважено..." [Крекотень 1983, № 216, 323].

В оригіналі це місце читається так:

"... Harpasten, uxoris meae fatuam, scis hereditarium onus in domo mea remansisse ipse enim avarissimus ab istis prodigiis sum: si quando fatuo delectari volo, non est mihi longe quaerendus: me rideo. Haec fatua subito desiit videre in credibilem rem tibi narro, sed verram: nescit esse se caecam: subinde paedagogum suum rogat ut migret ait domum tenebrio sam esse..." [L. Annaeus Seneca MDCCCLXXVII, 102, 103].

У цілому ж способи використання проповідниками античних текстів можна звести до 3 моделей:

- 1) буквальний переклад "простою українською мовою";
- 2) вільний переказ, часто зі значним спрощенням;
- 3) створення власного оповідання на ґрунті прочитаного.

Це дозволяє стверджувати, що українські проповідники з кола Києво-Могилянської колегії були з античною спадщиною на "ти": вони не лише вільно оперували нею, а й препарували її на потребу проповідницького жанру.

В статье рассматриваются пути и методы заимствования античных сюжетов украинскими проповедниками XVII века А. Радивилевским и И. Галатовским в своих произведениях. Установлено, насколько творчески украинские проповедники использовали античные сюжеты и определены модели их использования.

Ключевые слова: украинская проповедь, античные авторы, античные сюжеты, латинское посредничество, барокковая проповедь.

This article considers ways and methods of loan of antique plots by the Ukrainian preachers of the XVII-th century A. Radivilovsky and I. Galyatovsky. Ways of creative usage of antique plots by Ukrainian preachers are cleared out, models of their implementation are shown.

Key words: Ukrainian sermon, antique authors, antique plots, Latin mediation, baroque sermon.

Література:

1. Гнатюк Л. Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції : монографія / Л. Гнатюк. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2010. – 446 с.
2. Крекотень В. І. Оповідання Анатолія Радивиловського / В. І. Крекотень. – К. : Наукова думка, 1983. – 408 с.
3. Марковский М. Антоний Радивилковский – южнорусский проповедник 17 века / М. Марковский. – Киев, 1894.
4. "Наука, або способ зложеня казаня" // Ключ розуміння / І. Галятовський. – Л. : Наукова думка, 1985. – Арк. 519–520 зв. – 443 с.
5. Огієнко І. Історія української літературної мови / І. Огієнко. – К. : Либідь, 1995. – 296 с.
6. Українська література XVII ст. Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика. – К. : Наукова думка, 1987. – 608 с.
7. L. Annaei Senecae opera quae supersunt. Recognovit et rerum indicem locupletissimum adiecit Fridericus Haase. Vol. III, Lipsae, MDCCCLXXVII.
8. Vergilii Maronis Opera / ed. Roger A. B. Mynors. – Oxonii, 1969.